योग: कर्मसु कौशलम्

AHNIK VARTA PATRAM
Email - ahnikvartapatram@gmail.com

आह्निक वार्ता पत्रम्

RNI No. : UPSAN/2018/76680

वर्ष-3 अंक 249 संस्कृत दैनिक/ प्रात; संस्करण | प्रयागराज 4 जुलाई 2021 रविवार | पृष्ठ-4 | मूल्य- 2 रुपये

सुभाषितम्

वाणी रसवती यस्य,यस्य श्रमवती क्रिया।
लक्ष्मी : दानवती यस्य,सफलं तस्य जीवितं।।

अर्थ – जिस मनुष्य की वाणी मीठी हो, जिसका काम परिश्रम से भरा हो, जिसका धन दान करने में प्रयुक्त हो, उसका जीवन सफ़ल है।

संक्षिप्त वार्ता:

एनसीआर -स्थाने पञ्चशाताधिक वाहनानि चोरीतवान 'कबूतर गैंग' समूहस्य पंच जनान् आरक्षका: बन्दी कृतम्

वार्ताहार: प्रवेश कुमार शुक्ल /नवदेहली। देहली - एनसीआर क्षेत्रे 500 शताधिक वाहनानि अचोरयतन अन्तर्राज्जीय ' कबूतर गैंग' समूहस्य पञ्चजनान् उत्तरप्रदेशस्यारक्षकाः नोएडायां इति क्षेत्रे बन्दी कृतम् । तथाऽपि आरक्षकाः समूहस्य सदस्यानां समीपात् 10 लग्जरीकारवाहनानि, नम्बर प्लेट, कुञ्जिकाः इतोऽपि वस्तूनि तत्रैवारक्षकाः प्राप्तम्। आरक्षकामतानुशारेण आरोपी जनाः इन्जन एवं चैसी संख्यायाः परिवर्तनं कृत्वा वाहनानि विक्रीणन्ति।

एकं नवसेना वीरगतिं (सद्गतिं) प्राप्तं

(वार्ताहारः- शिवम् त्रिपाठी) पुलवामायां आतंक्या मुठभेड़े एकं नवसेना वीरगतिं (सद्गतिं) प्राप्तं , एवं तेन एकं नक्सलीं मारीतवान् पुलवामा (जम्मू कश्मीरस्य) हाजिन राजपोरा क्षेत्रे गुरुवार रात्रेःआरभ्य नक्सली एवं वीरनवसेनायाः मध्ये मुठभेड़े एकं नवसेना वीरगतिं प्राप्तं , एवं एकं नक्सलीं मारीतवान् , कश्मीर जोनस्य पुलिस अधिकारिणेन उक्तं क्षेत्रे 3-4 इतोऽपि नक्सलीं आदौ अपि कैदमस्ति , बतौर आरक्षकेन उभयं प्रति विस्फोटकं परमाणु गोली इत्यादयः चलन्ति अस्ति।

दिव्याङ्गानां समुचितोपचाराय चिकित्साविद्यालयस्य प्रस्तावनिमित्तं प्राप्स्यते शीघ्रं स्वीकृतिः

क्रीडा-स्थलानि दापयिष्यन्ते उत्तर प्रदेशस्य दिव्याङ्गेभ्य: नूतनपरिचयम्

शकुन्तला मिश्र दिव्याङ्ग विश्वविद्यालये निर्मीय सज्जीभूतं नूतनं क्रीडा-स्थलम्

लखनऊ,। विश्वमञ्चे दिव्याङ्गक्रीडकेभ्यः महत्त्वं प्रदातुं योगिसर्वकारेण क्रीडा-स्थलस्य वृहदुपहारः प्रदत्तः । क्रीडा-स्थले दिव्याङ्गक्रीडकेभ्यः स्वप्रतिभां दर्शयितुं पूर्णावसरः प्राप्स्यते । अत्र तेभ्यः अन्ता राष्ट्रियस्तरस्य एशियाक्रीडा, पराओलम्पिकक्रीडासदृश्यः प्रतियोगिताः अपि भवितुं शक्ष्यन्ते । योगिसर्वकारस्य अनेन प्रयासेन दिव्याङ्गेभ्यः नूतनपरिचयः तावत् प्राप्स्यते । शकुन्तलामिश्रदिव्याङ्गपुनर्वासविश्वविद्यालये दिव्याङ्गेभ्यः भव्यं क्रीडा–स्थलं सज्जीभूतम्। मुख्यमन्त्री योगी आदित्यनाथः अस्य क्रीडा–स्थलस्य शुभारम्भं करिष्यति ।

पैरा–ओलम्पिक-एशियाड क्रीडावत् अन्ता राष्ट्रिय स्तराणां क्रीडाया: भविष्यति आयोजनम्

विश्वविद्यालयस्य कुलसचिवेन अमितकुमार सिंहेन उक्तं यत् पूर्णभारते दिव्याङ्गेभ्यः लखनऊजनपदे एतत् प्रथमं क्रीडास्थलम् अस्ति । अस्मिन् क्रीडास्थले दिव्याङ्गेभ्यः पैरा–ओलम्पिक-एशियाक्रीडावत् अन्ता राष्ट्रियस्तरस्य क्रीडानाम् आयोजनम् अपि कर्तुं शक्ष्यते । तेनोक्तं यत् क्रीडास्थले रात्रौ क्रीडाभ्यः प्रकाशपुञ्जः अपि स्थापयिष्यते। क्रीडायाः आयोजनाय सजीवप्रसारणं भविष्यति । क्रीडास्थले अनेकाः क्रीडाः यथा बैडमिण्टन, कुश्ती, बास्केटबाल क्रीडयितुं व्यवस्था करिष्यते । क्रीडायां जिम, एथलेटिक्स धावनपथः निर्मितः वर्तते । अस्मिन् फुटबालक्रीडा अपि आयोजयितुं शक्ष्यते ।

लखनऊ जनपदे निर्मास्यते दिव्याङ्गेभ्य: चिकित्सा महाविद्यालय:

दिव्याङ्गजनसशक्तीकरणस्य मन्त्रिणा अनिलराजभरेण उक्तं यत् लखनऊजनपदे दिव्याङ्गेभ्यः चिकित्सामहाविद्यालयः निर्मास्यते । सर्वकारपक्षतः चिकित्सामहाविद्यालयस्य प्रस्तावः निर्मीयते । तेनोक्तं यत् चिकित्सामहाविद्यालये दिव्याङ्गतायाः कारणेषु शोधाध्ययनं तु भविष्यति एव तत्साकमेव दिव्याङ्गानां समुचितोपचारः अपि भविष्यति ।

आस्ट्रेलियायाम् अभवत् मुख्यमन्त्रिण: योगिन: प्रशंसा

ऑस्ट्रेलिया सांसदेन योगिनः कोविड व्यवस्थायाः प्रशंसा कृता | **देशेन सह विदेशेषु अपि योगिनः उत्तर प्रदेश प्रारूपस्य प्रशंसा** | **डेल्टा नूतन प्रकारं नियन्त्रयितुम् उत्तर प्रदेशः सफलीभूतः**

लखनऊ। ऑस्ट्रेलिया संसदसदस्येन क्रेगकेलिना उत्तर प्रदेशस्य प्रमुखस्य मुख्यमन्त्रिणः योगिनः आदित्य नाथस्य कोरोणा प्रबन्धनस्य प्रशंसा कृता। तेन आइवरमेक्टिन प्रयोगेन सह प्रदेशे कोरोणा सङ्क्रमणस्य नूतनप्रकारं डेल्टा नियन्त्रयितुं प्रदेश सर्वकारस्य नीतीनां प्रशंसा कृता। सांसदेन क्रेगकेलिना उक्तं यत् चतुर्विंशति कोटिमितेन जनसङ्ख्यात्मकेन उत्तरप्रदेशेन आइवरमेक्टिन-औषधं प्रयुज्य द्वितीयलहरीं प्रति अङ्कुशः स्थापितः।
केलिन महोदयेन ट्विटकुर्वता उक्तं यत् भारतरीय राज्यस्य उत्तरप्रदेशस्य जनसङ्ख्या त्रिंशदधिकद्विशतोत्तर दशलक्षमिता अस्ति । ततः अपि सङ्क्रमणस्य नूतनप्रकारे अङ्कुशः स्थापितः । उत्तर प्रदेशे अद्य कोरोणा सङ्क्रमणस्य प्रतिदिवसं सङ्क्रान्तानां सङ्ख्या द्व्यशीत्यधिकैक शतमिता अस्ति परञ्च यूकेराष्ट्रस्य जनसङ्ख्या सप्तषष्ट्यधिक दशलक्षमिता अस्ति अपि च प्रतिदिवसं सङ्क्रान्तानां सङ्ख्या नवसप्त्यधिक चतुश्शतोत्तरविंशतिसहस्त्रं वर्तते।
कोरोणा सञ्क्रमणस्य सङ्क्रान्तरोगिणां चिकित्सायै उत्तर प्रदेश सर्वकारेण स्वास्थ्यविभागस्य मार्गदर्शनानुसारं प्रदेशे आइवरमेक्टिन– औषधस्य कोरोण सङ्क्रमणस्य नियन्त्रणाय प्रयोगः कृतः अनेन साकमेव डॉक्सीसाइक्लिन– औषधम् अपि उपचाराय प्रयुक्तम् । सूचयामि यत् उत्तरप्रदेशः देशस्य प्रथमराज्यम् आसीत् येन वृहद्स्तरे रोगनिरोधे, चिकित्सकीयोपयोगे च आइवरमेक्टिन–औषधं प्रयुक्तम्।

योगिन: उत्तर प्रदेश प्रारूपस्य परिचर्चा सर्वत्र

योगिनः उत्तरप्रदेशप्रारूपस्य परिचर्चा सर्वत्र अस्ति । कोरोणासङ्क्रमणे नियन्त्रणाय प्रदेशसर्वकारस्य नीतीनां बाम्बे–उच्चन्यायालयेन, सवीच्चन्यायालयेन, विश्वस्वास्थ्यसङ्गठेन चापि प्रशंसा कृता।

माननीय-उच्चन्यायालये सोमवारतो दिं0-पञ्चजुलाई मासत: 'वर्चुअल' इति व्यवस्थानुरूपेण अभियोगादीनां निस्तरणं भविष्यति

विधिसंवाददाता प्रयागराजः। 'वर्चुअल कोर्ट' इति नवव्यवस्थानुरूपेण अभियोगादीनां कार्यनिस्तारणं प्रभावयुक्तं तथा मित्रानुरूपं रचयितुं माननीय इलाहाबाद-उच्चन्यायालयः 'वीडियो कॉन्फ्रेंसिग' इति माध्यमेन ' सिस्को वेब एक्स इवेण्ट प्लेट फार्म' इति व्यवस्थां कारयितुं निणर्यं कृतवान्। प्रारम्भे आगामिनि दिं0-पञ्चजुलाईमासतः सोमवारतो न्यायालयसंख्या- 1,2,34,35 तथा 45 इति कक्षेषु सर्वेषामभियोगानां निस्तारणं करिष्यते। तदन्तरं अन्यन्यायालयेषु या व्यवस्था प्रभावी भविष्यति। एतत्सूचना ' Standing Operation Procedure for Ld. Advocate/Party-in-person for hearing through video conferencing on WsbExEvents' इति माध्यमेन प्रकाशिता भविष्यति। एतद्व्यवस्थानुसारं ये अधिवक्तगणा यदि प्रतीक्षारताः भविष्यन्ति, तर्हि ते न्यायालस्यकार्यवाहीं उपरोक्तमाध्यमेन द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

आरोपितम्

(वार्ताहारः- अनमोल झा) किमऽपि दस्तावेजः न मिलितवान् द्वे कोटेः भूम्हे मूल्यं अष्टादशः रुप्येषु कृतं इति आरोपितस्ति राममंदिरन्यासे। श्रीराम जन्मभूमि तीर्थेक्षेत्रट्रस्टे भूमि क्रये विक्रये मध्ये विवादाःउत्पद्यते दस्तावेजः अस्ति परञ्च किमऽपि साबुतःन मिलिष्यति एतदर्थं कोषाध्यक्षमहोदयःदेवगिरी कथयति दस्तावेदस्य पारदर्शिता स्यात् परञ्च न्यासोपरिद्वेकोटेभूम्हेमूल्यं सार्धाअष्टादशः रुप्येषु कृतं इति आरोपः वर्तते ।

कानडा देशे उष्णतरङ्गेण जातेन अतितापेन चतुस्त्रिंशद -धिकशतं जना: मृता:

नवदेहली। कानडादेशे उष्णतरङ्गहेतुना जातेन अतितापेन साकं दुरितं वितीर्य दावाग्निः अपि व्याप्यते। गतदिने ब्रिट्टीष् कोलम्बियाप्रविश्यायां 62 स्थानेषु दावाग्निः आवेदितः। अग्निव्यापनं परिगणय्य पश्चिमकानडाप्रदेशे सहस्राधिकजनाः अन्यत्र नीतवन्तः। वान्कोवर्प्रदेशस्य पूर्वोत्तरभागे 250 किलोमीट्ट 'दूरस्थं एकं ग्रामं, प्रतिशतं 90 मितं समीपप्रदेशाः च दावाग्निना पूर्णतया दग्धाः जाताः। लिट्टन् प्रान्तेषु दावाग्निव्यापनम् अतिरूक्षतया वर्तते। आगामि दिनद्वयोः अपि राष्ट्रे अपूर्वाधिकतापः अनुवर्तिष्यते इति कानडदेशस्य परिस्थितिविभागेन पूर्वसूचना दत्ता।

सम्पादकीयम्

देशस्य सुरक्षा सर्वोपरि

वर्तमानसमयेऽस्मद्देशस्य समक्षे या समस्या लद्दाकपरिक्षेत्रे परिव्याप्ता वर्तते, सा समस्या पूर्वे एवासीत्, यत्समाधानं तदानीं सम्यक्प्रकारेण न जातम् चीनदेशस्य सैनिकाः लद्दाखनाम 'गलवान' इति परिक्षेत्रे या दुष्कृत्यं कृतवन्तः, तत्परिणामे वयं सर्वे भारतीयाः कदापि चीनदेशस्य कानिचिदुत्पादानि क्रयं न करिष्यामः। चीनदेश एकोऽवसरवादी कृतघ्नोऽसत्यवादी चास्ति। अयं शत्रुदेशस्य मिलित्वा, दुर्सभिसंन्धिं कृत्वास्मद्देशस्य पराभवं कर्तुं कारयितुञ्च सदा षडयन्त्रं रचति। गतदिवसे चीनसैनिकाः छलकपटादीनामाश्रयं नीत्वा अस्मद्देशस्य विंशतिसैनिकानां हत्यां कृतवन्तः। तदनन्तरमस्मद्देशस्य वीरसैन्यबलेन तेषां दुष्टानां समुचितमुपचारः कृतः। अस्मिन्सन्दर्भे अस्माकं यशस्विनः प्रधानमन्त्रिमहाभागेन एका संगोष्ठी आयोजिता यस्यां सर्वे राजनीतिकदलाः समागतवन्तः, यस्यां कांग्रेस-वामपन्थ-दलसदस्याः भारतचीनवर्तमानविवादविषये बहवः प्रश्नाः कृतवन्तः। ते भारतसर्वकारं प्रति स्व-असहमतिं प्रकट्याकुर्वन्।
प्रधानमंत्रिमोदिमहाभागेन कथितं देशस्य सुरक्षा सर्वोपरि वर्तते। इदानीं देशहितसर्वोपरि वर्तते, अत एव सर्वे राजनीतिकदला इदानीं पारस्परिकं द्वन्दं विस्मृत्य केवलं देशस्य सुरक्षां प्रति कटिबद्धा भवन्तु तर्हि बहुशोभनं संदेशं सर्वत्र परिव्याप्तं भविष्यतीति मे मन्ये।

'अश्व इव प्रतिकृतिर्यस्य सः अश्वकः'

प्रस्तावना - शाब्दबोधाय वृत्तिज्ञानमावश्यकम्। तत्र शाब्दिकमते तु वृत्तिर्द्विधा, शक्तिः व्यञ्जना च। शक्तेः ग्राहकाणितावत् - 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः' इत्यभियुक्तोक्त्या व्याकरणादीनि। व्याकरणाद्यथा- 'दक्षस्यापत्यं दाक्षिः'1 इत्यत्र दाक्षिपदस्य दक्षापत्ये शक्तिग्रहः, 'अश्व इव प्रतिकृतिर्यस्य सः अश्वकः'2 इत्यत्र अश्वकपदस्य गर्दभे शक्तिः। उपमानाद्यथा - 'गोसदृशो गवयः' इति श्रुतस्य वने तथाकृतियुक्तपशुदर्शनात् गवयोऽयमिति ज्ञानम्। कोशाद्यथा - 'शम्भुरीशः पशुपतिरि'त्यादि। आप्तवाक्याद्यथा - अयमश्वपदवाच्यः इति। व्यवहाराद्यथा - 'अश्वमानय' इति श्रुते आनीतं पशुं दृष्ट्वा अश्वोऽयमिति ज्ञानम्। वाक्यशेषाद्यथा - 'यवमयश्चरुर्भवति' इत्यत्र यवशब्दस्य आर्य्यव्यवहारमनुसृत्य दीर्घशूकस्य, म्लेच्छव्यवहारमनुसृत्य कङ्गोश्च सन्देहे - वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः।। इति वाक्याद् दीर्घशूकस्यैव ज्ञानं भवति। विवृतिर्विवरणं, तस्माद्यथा - 'गौः सास्नादिमत्पिण्डमि'ति विवरणात्सास्नादि मत्पिण्डस्य गोपदवाच्यताज्ञानम्, यद्वा 'हरिर्वासुदेवः' इत्यत्र नानार्थकस्य हरिपदस्य वासुदेवेऽर्थे शक्तिग्रहः। सिद्धपदस्य सान्निध्याद्यथा - 'कमले मधुकरः पिबति मधु' इत्यादौ कमलपदसान्निध्यान्मधुकरपदस्य भ्रमरे शक्तिः, मधुपदस्य पुष्परसपदे च।
शक्तिविषये तार्किकमतम् - तत्र प्रथमं प्राचीननैयायिकाः एवं ब्रूवते - 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इति अर्थविशेष्यिका पदप्रकारिका, 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इति पदविशेष्यिकाऽर्थप्रकारिका ईश्वरेच्छा शक्तिः। एवञ्चोक्ता ईश्वरेच्छारूपा शक्तिरेव सम्बन्धोऽपि वर्त्तते।
आधुनिकसङ्केतेष्वपि 'एकादशेऽह्नि पिता नाम कुर्य्यात्' इति श्रुतिवचनेन ईश्वरेच्छा भवत्येव। अस्मदादिषु अपभ्रंशेषु नामसु शक्तिग्रहस्तु शक्तिभ्रमेण लक्षणया वा जायते।
नव्यनैयायिकास्तु इच्छा एव शक्तिरिति मन्यन्ते। तेन आधुनिकसङ्केतेष्वपि प्रयोगकर्त्तुः इच्छासत्त्वात् शक्तिर्भवत्येव, लक्षणायाः आवश्यकता न स्यादिति लाघवम्।
ईश्वरेच्छारूपायाः इच्छारूपायाः वा शक्तेः विषयतारूपः सम्बन्धः यद्यपि त्रिषु विषयेषु- पदे, अर्थे, शाब्दबोधे च विद्यते, तथा च विषयतासम्बन्धेन शक्तिमत्त्वं वाचकत्त्वम् अथवा वाच्यत्वमिति लक्षणेन अतिव्याप्तिदोषः स्यात्, तस्माद्- बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वेन शक्तिविषयो वाचकः,3 पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयो वाच्यः4 इति बोध्यम्।
तार्किक मतखण्डनम् - तार्किकोक्ता ईश्वरेच्छारूपा शक्तिः न भवितुम् अर्हति। यतो हि यः ।दपदार्थयोः सम्बन्धो भवेत्, सः एव शक्तिपदेन उच्येत। इच्छायाः सम्बन्धत्वाभावेन शक्तित्वाभावः। 'सम्बन्धो हि सम्बन्धि द्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकः।5 तथा च यः सम्बन्धिनोः आश्रयतायाः नियामकः, स एव सम्बन्धः कथ्यते। अत्र तु सम्बन्धिनौ पदपदार्थौ, तौ न इच्छायाः आश्रयौ, चेतने आत्मनि एव इच्छायाः आश्रयतासम्भवात्। अत एव घटशब्द इच्छावान्, तदर्थो वा इच्छावान् इति न व्यवहारः।वैयाकरणमतम् - तत्रादौ कौण्डभट्टमतन्तन्निरसनञ्च प्रदर्श्यते - वैयाकरणभूषणसारे वाक्यपदीयकारिकया शक्तिस्वरूपमाह - इन्द्रियाणां स्व विषयेष्वनादिर्योग्यता यथा। अनादिरर्थः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा। इन्द्रियाणामित्यत्र निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः। स्वविषयेष्वित्यत्र निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः। योग्यता कारणता। तथा चो-न्द्रियनिष्ठा इन्द्रियविषयघटादिनिरूपिता या कारणता सा यथा अनादिस्तथा सकलशब्दनिष्ठा एवञ्च घटादिविषय कचाक्षुषादिज्ञाननिरूपिता योग्यता इन्द्रियनिष्ठा यथाऽनादिस्तथा शब्दनिष्ठा अर्थविषयक ज्ञाननिरूपिता योग्यताऽप्यनादिः। इयञ्च योग्यतारूपा शक्तिः पदार्थान्तरम्। किन्तु बोधजनकत्वं शक्तिः अपि सम्बन्धो भवितुं नार्हति, पदे वृत्तितानियामकेन स्वरूपसम्बन्धेन स्थिता अपि पदार्थे तु वृत्तिताऽनियामकेन निरूपकतासम्बन्धेन तस्याः स्थितत्वात्।

मञ्जूषाकृन्मतम् - भट्टनागेशमते पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः

मञ्जूषाकृन्मतम् - भट्टनागेशमते पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः, तस्याः शक्तेः नाम वाच्यवाचकभावोऽस्ति। अस्याः शक्तेः बोधकः तादात्म्यसम्बन्धः6, तादात्म्यस्य च इतरेतराध्यासो वर्त्तते।
पदार्थनिरूपिततादात्म्यवत् पदम्, पदनिरूपिततादात्म्यवान् अर्थः इति व्यवहारे प्रसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य द्विष्ठत्वात्7 सम्बन्धत्वमुपपन्नम्। शक्त्या शाब्दबोधजननाय सम्बन्धः एव नियामको भवति। यथा दीपकादौ विद्यमाना प्रकाशिका शक्तिः वस्तु तावन्न प्रकाशयितुं प्रभवति यावत् प्रकाशस्य घटादिविषयस्य च संयोगसम्बन्धो न स्यात्। तस्मादेव प्रकाशेन सम्बद्धस्यैव घटादेः प्रकाशो भवति नासम्बद्धस्य।

प्रकाशकः शक्तिः प्रकाशः विषयः सम्बन्धः फलम्
दीपकः प्रकाशकता आलोकः घटः संयोगः
घटप्रकाशनम् पदम् वाच्यवाचकभावः वाचकः(पदम्)
वाच्यः(अर्थः) तादात्म्यम् बोधः

तथा च वाच्यवाचकभावरूपशक्तेः ज्ञानं तादात्म्यसम्बन्धेन भवति, तादात्म्यस्य च ज्ञानं शब्दार्थयोः परस्पराध्यासेन।
शक्तिभेदः - इयञ्च शक्तिः त्रिविधा - रूढिशक्तिः, योगशक्तिः, योगरूढिशक्तिश्च। तत्रादौ -
रूढिशक्तिः8 - कल्पितप्रकृतिप्रत्ययार्थबोधकत्वासमानाधिकरणा या किञ्चिदर्थनिरूपिता शक्तिः सा रूढिरित्युच्यते। मणिनूपुरशब्दौ शब्दकर्तृरूपार्थं स्तुतिसम्बन्ध्यग्रगमनकर्त्तारं वा न बोधयतः, अपितु रत्नमाभूषणविशेषं वेति रूढिशक्तिमत्त्वमनयोः। तथाहि समुदायार्थमात्रबोधकपदे शक्तिः रूढिः।
योगशक्तिः - अवयवार्थमात्रबोधकपदे शक्तिः योगः। यथा पाचक इत्यादौ।
योगरूढिशक्तिः - यत्रावयवशक्तिसमानाधिकरणा च समुदायशक्तिस्तत्र योगरूढिशक्तिः। यथा पङ्कजादिपदे प्रकृति प्रत्ययार्थ पङ्कजनिकर्तृत्वशक्तिसमानाधिकरणा पद्मेतिसमुदायशक्तिः, तस्माद्योगरूढि शक्तिमत्वमस्य। क्वचित् योगरूढशब्देषु तात्पर्य्यग्राहकानुसारं रूढ्यर्थमात्रस्य योगार्थमात्रस्य वा बोधो भवति। यथा 'भूमौ पङ्कजम् उत्पन्नम्' इत्यत्र पङ्कजपदात् स्थलकमलम् इति रूढ्यर्थस्य एव भूमिपदसन्निधानात् बोधः, न तु पङ्कजनिकर्तृरूपस्य योगार्थस्य।
शक्तिनियामकाः - नानार्थकशब्देषु वाच्यवाचकभावरूपा नाना शक्तिः भवति, सा संयोगविप्रयोगादिभिः शक्तिनियामकैः क्वचित् एकत्र अर्थे निश्चीयते। ते शक्तिनियामकास्तु -
संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः।।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः।। (वाक्यपदीयम्)
भर्त्तृहरेः कारिकायामस्यां नाम्ना चतुर्दश शक्तिनियामकाः उक्ताः, तेषाञ्च क्रमशः उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते -
संयोगः - प्रसिद्धसंयोगसम्बन्धः इति, अस्योदाहरणम् - 'सवत्सा धेनुरि'त्यत्र वत्सस्य संयोगसम्बन्धज्ञानेन धेनुपदस्य गौः इत्यर्थे तात्पर्य्यनिर्णयः।
विप्रयोगः - प्रसिद्धसंयोगसम्बन्धस्य विच्छेदः इति, अस्योदाहरणम् - 'अवत्सा धेनुरि'त्यस्य वत्ससंयोगरहिता गौः इत्यर्थः। प्राप्तौ सत्यां निषेधः इति नियमात् यत्र प्राप्तिः तत्रैव निषेधः जायते। वत्ससंयोगेन गवि एव धेनु तात्पर्य्ये प्राप्ते अवत्सापदेन तादृशधेनोः अर्थात् गोः एव निषेधः, न महिष्यादेः। अत्र वत्सविप्रयोगज्ञानेन धेनुपदस्य गौः इत्यर्थे तात्पर्य्यावधारणम्।
साहचर्य्यम् - सदृशस्य युगपत् प्रयोगः इति, अस्योदाहरणन्तु 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र रामसाहचर्य्यात् दशरथापत्यलक्ष्मणः, लक्ष्मणसाहचर्य्याच्च दशरथापत्यरामः गृह्यते। एवञ्च परशुरामबलराम दाशरथिप्रभृतिनानार्थवाचकस्य रामशब्दस्य सारसदुर्योधनपुत्रदाशरथिप्रभृतिनानार्थवाचकस्य लक्ष्मणशब्दस्य च परस्परसाहचर्य्येण दाशरथिरूपे अर्थे शक्तिः निश्चीयते।
विरोधिता - विरोधिभावः इत्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'रामार्जुनगतिस्तयोः' इत्युदाहरणम्। परस्परविरोधकारणात् परशुरामदाशरथ्यादिवाचकस्य रामस्य कार्त्तवीर्य्यसहस्रार्जुनपाण्डवार्जुनवाचकस्य अर्जुनस्य क्रमशः परशुरामे सहस्रार्जुने च शक्तिः नियम्यते। अर्थः - प्रयोजनम्, अनन्यथासाध्यफलमित्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'अञ्जलिना जुहोति', 'अञ्जलिना सूर्य्यमुपतिष्ठते' इति । एकहस्ताञ्जलि-वाचकस्य, हस्तद्वयाञ्जलिवाचकस्य च अञ्जनिशब्दस्य अञ्जलिना जुहोति (हवनं कुर्य्यात्। इत्यत्र हवनरूपस्य अर्थस्य प्रयोजनस्य कारणात् एकहस्ताञ्जलिवाच्ये शक्तिः, अञ्जलिना सूर्य्यमुपतिष्ठते (सूर्य्योपस्थापनं कुर्य्यात्) इत्यत्र सूर्य्योपस्थापनरूपप्रयोजनबलात् हस्तद्वयाञ्जलिवाच्ये शक्तिः निश्चीयते। वक्तृश्रोतृबुद्धिविषयतेत्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'सैन्धवमानयेत्यादिः।' लवणबोधकाश्वबोधकसैन्धवशब्दस्य भोजनज्ञानरूपे प्रकरणे लवणार्थे यात्राज्ञानप्रकरणे अश्वार्थे च शक्तिः अवधार्य्यते।
लिङ्गम् - लीनमर्थङ्गमयति यत् तल्लिङ्गमर्थाज्ज्ञापकमित्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'अक्ताः शर्कराः उपदधाती'ति। अञ्जनञ्च आर्द्रीकरणद्रव्यम् घृततैलादिकम्। शर्कराः इष्टिकाचूर्णानि। उपदधाति अग्न्याधानार्थं वेद्यां परिस्थापयेत्। तथाहि अक्ताः इत्यादिवाक्यस्य अञ्जनविशिष्टेष्टिकाचूर्णानि अग्न्याधानार्थं वेद्यां स्थापयेदित्यर्थः। अत्र वाक्ये अक्तपदार्थघटकेन अञ्जनशब्देन घृतेन, तैलेन अथवा जलेन केन आर्द्रीकरणीयमिति विशेषनिर्देशाभावः। तथापि तद्वाक्यसमीपे तेजो वै घृतमिति घृतस्तुतिवाक्यप्रयुक्तत्वात् यः स्तूयते स विधीयते इति मीमांसा शास्त्रीयन्यायेन घृतेसाधकाञ्जने शक्तिः विधीयते। अन्यस्य शब्दस्य सन्निधिः - एकार्थमात्रवाचकपदसमीपोच्चारणमित्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'रामो जामदग्न्यः' इति । परशुरामबलरामदाशरथ्यादिवाचकस्य रामशब्दस्य जामदग्न्यपदसन्निधानात् जमदग्नेः अपत्यम् परशुरामार्थे शक्तिः अवधार्य्यते। अचरितार्थशब्दार्थशक्तिः कारणता वेत्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'अभिरूपाय कन्या देया' इति। अभिरूपः अर्थात् सुन्दरः। कन्या अभिरूपाय सुन्दराय एव दीयते, पुनरपि अभिरूपाय इत्युक्ते सामर्थ्यात् विशेषणपदप्रयोगस्य सार्थक्यात् अभिरूपपदस्य अभिरूपतरे अतिशयसुन्दररूपवति इत्यर्थे शक्तिः लभ्यते। औचिती - औचित्यम्, योग्यता चार्थः, अस्योदाहरणम् - यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः। श्लोकार्थस्तु - निम्बं यः परशुना, यः मधुसर्पिषा, यश्च गन्धमाल्याद्यैः छिन्द्यात्, सिञ्चेत्, पूजयेच्च, तस्य तस्य सर्वस्य कृते सः निम्बः कटुः अर्थात् तिक्तस्वादवान् एव भवति। श्लोकेऽस्मिन् क्रियापदाभावेऽपि औचित्यात् योग्यत्वात् परशुरूपकरणस्य छेदनार्थत्वप्रतीतेः छिन्द्यात् पदम्, मधुसर्पिःकरणस्य सेचना-र्थत्वप्रतीतेः सिञ्चेदिति पदम्, गन्धमाल्यादिकरणस्य पूजनार्थत्वप्रतीतेः पूजयेदिति च पदमध्यह्रियते। देशः - स्थानमित्यर्थः, 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्युदाहरणम्। अत्र राजधानीदेशे परमेश्वरपदस्य राजेत्यर्थे शक्तिः निर्धार्य्यते।
कालः - समयः इत्यर्थः, 'चित्रभानुर्भाती'त्युदाहरणम् । अग्नेः सूर्य्यस्य वाचकं चित्रभानुपदम्। अत्र अर्थसन्देहे कालेन निर्णयो भवति। यदि रात्रौ वाक्यप्रयोगः, तदा अग्निरूपार्थस्य, यदि च दिने वाक्यप्रयोगः, तदा सूर्य्यरूपार्थस्य निश्चयो भवति। लिङ्गम् स्त्रीत्वपुंस्त्वाद्यर्थः, अस्योदाहरणम् - 'मित्रो भाति', 'मित्रं भाती'ति। अत्र पुँलिङ्गनिर्देशात् सूर्य्यवाचकस्य, क्लीबलिङ्गनिर्देशात् सुहृद्वाचकस्य शक्तित्वमवधार्य्यते। स्वरः - उदात्तादयः, उदाहरणन्तु - 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत' इति याज्ञिकैः उच्यते, अत्र स्थूला चासौ पृषती (पृषदिति शब्दः बिन्दुवाचकः) इति कर्म्मधारयसमासे पृषत् इति शब्दस्य मत्वर्थे लक्षणया पृषत्वती (बिन्दुमती) अर्थः भवति। तथाहि कर्म्मधारयपक्षे बिन्दुमती गौः एवाभिधीयते। स्थूलाऽपि गौः एव। बिन्दूनां स्थौल्यं कृशत्वं वेत्यत्र न आग्रहः। बहुव्रीहिसमासपक्षे च स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा इति विग्रहे स्थौल्यं तु पृषत्सु एव। गौः स्थूला कृशा वेत्यत्र न आग्रहः। तत्र स्थूलपृषतीम् इत्यत्र कर्म्मधारयः बहुव्रीहिः वेति सन्देहे वैयाकरणः स्वरेण निश्चिनोति। तत्र स्थूलशब्दस्य लकाराकारस्य उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरेण11 बहुव्रीहिः निश्चीयते, अपि च पृषतीत्यस्य ईकारेऽन्तोदात्तत्वं12 दृष्ट्वा कर्म्मधारयः निश्चीयते। कर्म्मधारयपक्षे बिन्दुमती स्थूला गौः इत्यर्थः, अत्र स्थूलशब्दः गवि विशेषणम्। बहुव्रीहिपक्षे स्थूलबिन्दुमती गौः इत्यर्थः, अत्र स्थूलशब्दः बिन्दौ विशेषणम्। प्रकृतोदाहरणे पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरेण लकाराकारस्य उदात्तत्वात् बहुव्रीह्यर्थस्य निर्धारणम्। आदिशब्देन ग्राह्याः - श्लोके आदिपदेन षत्व-सत्व-णत्व-नत्वादयः गृह्यन्ते।
(1) षत्व-सत्वयोरुदाहरणम् - सुषिक्तम्, सुसिक्तमिति। अत्र निन्दार्थद्योत्ये 'सुः पूजायामि'13त्यनेन कर्म्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाभावे 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यनेन सूत्रेण षत्वं विधीयते, तथा चसुषिक्तमित्यत्र मूर्धन्यषकारनिर्देशात् निन्दार्थप्रतीतिर्भवति। एवञ्च सुसिक्तमित्यत्र दन्त्यसकारनिर्देशात् पूजार्थः प्रतीयते। (2) णत्व-नत्वयोरुदाहरणम् - प्रणायकः, प्रनायकः इति। प्रणायकः इत्यत्र नयनक्रियायोगे उपसर्गसञ्ज्ञायाम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यनेन णत्वं विधीयते, तेनणत्वदर्शनेन प्रकृष्टनयनकर्त्तृरूपेऽर्थे शक्तिः निर्णीयते। प्रनायकः इत्यत्र णत्वाभावात् प्रशब्दस्य क्रियायोगाभावात् प्रगतो नायको यस्मात् स देशः इत्यर्थे शक्तिः निश्चीयते । पदपदार्थयोः इतरेतराध्यासमूलकस्य तादात्म्यसम्बन्धस्य योऽर्थः निरूपकरूपेण (निरूपकतासम्बन्धेन) वक्तुमभीप्सितः भवति, सः शक्यः इत्युच्यते। अथ च यः शब्दः तादात्म्यसम्बन्धस्य आश्रयरूपेण (आश्रयतासम्बन्धेन) वक्तुम् ईप्सितः भवति, सः शक्तः इति नाम्ना उच्यते। तथाहि तादात्म्यरूपसम्बन्धः निरूपकतासम्बन्धेन अर्थे, एवम् आश्रयतासम्बन्धेन शब्दे तिष्ठति।
तदेवोक्तम् - तस्य च तादात्म्यस्य निरूपकत्वेन विवक्षितोऽर्थः शक्यः, आश्रयत्वेन विवक्षितः शब्दः शक्तः इत्युच्यते। वस्तुतस्तुशक्यः अर्थः बौद्धः, अपि च, शक्तं पदं स्फोटस्वरूपं बौद्धम्, तयोः तादात्म्यम् अर्थात् तादात्म्यञ्च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वमिति भेदाभेदसमनियतम् अर्थात् द्वयोः पदार्थयोः वस्तुतः भेदो भवेत्, आरोपितश्च अभेदो भवेत्, तर्हि तयोः पदार्थयोः भासमानो धर्म्मः तादात्म्यमिति उच्यते। अत्र भेदः वास्तविको भवति, अभेदश्च आरोपितो भवति, तस्मात् तयोः वास्तविकस्य आरोपितस्य च सहस्थितौ न दोषः। यदि द्वयं वास्तविकं स्यात्, तर्हि अन्धकारस्य प्रकाशस्य इव सहस्थितिः न स्यात्। नैयायिकानां तादात्म्यम् अभेदरूपं भवति, अस्माकं वैयाकरणानां शब्दार्थतादात्म्यं भेदाभेदरूपं भवति। अयमस्ति उभयोः भेदः। एवञ्च बौद्धार्थस्य शक्यत्वेन, स्फोटात्मकपदस्य शक्तत्वेन स्वीकारे एव वह्निशब्दोच्चारणे सति मुखे न दाहापत्तिः, बौद्धे वह्न्यादौ अर्थे दाहादिशक्त्याभावात्।
बौद्धार्थे बाह्यर्थदाहादिः न भवतीति प्रतिपाद्यते न्यायदर्शनस्य विकल्पविषयकसूत्रेण - 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' अस्यार्थस्तु शब्दद्वारा उत्पन्नज्ञानात् अनन्तरं बाह्यार्थरहितः अर्थः बुद्ध्या परिकल्पितः अनुपतति बुद्धौ पश्चाद् भवति इति। व्याकरणप्रक्रियार्थमपि बौद्धार्थस्यावश्यकत्वमस्ति - एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः। कूर्म्मक्षीरचये स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः। अत्र बाह्यार्थात् अतिरिक्तस्य बौद्धार्थस्य स्वीकारात् एव बाह्यार्थरूपार्थवत्त्वस्य यत्र वन्ध्यासुत-खपुष्प-कूर्म्मक्षीर-शशशृङ्गशब्देषु अभावसत्त्वेऽपि बौद्धार्थेन अर्थवत्त्वं मत्वा प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, तदुत्तरं स्वादिप्रत्ययश्च भवति। निष्कर्षः - शब्दादागतः शाब्दः, 'तत आगत' इत्यनेन अण्। अण्प्रत्ययार्थः प्रयोज्यत्वम्। तथा च शब्दप्रयोज्यो बोधः शाब्दबोधो भवति। सर्वैः शब्दैः निखिलार्थबोधो न जायते। तस्माच्छब्देनार्थबोधाय वृत्तिज्ञानं कारणभूतम्। वृत्तिस्तु ज्ञाता सती शाब्दबोधं प्रति कारणत्वं वहते, न स्वरूपसती। अज्ञातवृत्तिकस्य शाब्दबोधादर्शनात्। वैयाकरणैरत्र पदपदार्थयोर्वृत्त्याख्यसम्बन्धः शक्तिलक्षणाऽन्यतररूपः इति मन्यते। अत्र नैयायिकमते - ईश्वरेच्छा शक्तिः, सा च अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्यः, इदं पदमिममर्थं बोधयतु इत्याकारिका। इच्छायाः सम्बन्धत्वाभावेन शक्तित्वाभावः। 'सम्बन्धो हि सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकः'। तथा च यः सम्बन्धिनोः आश्रयतायाः नियामकः, स एव सम्बन्धः कथ्यते। अत्र तु सम्बन्धिनौ पदपदार्थौ, तौ न इच्छायाः आश्रयौ, चेतने आत्मनि एव इच्छायाः आश्रयतासम्भवात्। अत एव घटशब्द इच्छावान्, तदर्थो वा इच्छावान् इति व्यवहारोऽपि न स्यात्। बोधजनकत्वं शक्तिरिति भूषणकाराभिमतं मतम्। किन्तु बोधजनकत्वं शक्तिः अपि सम्बन्धो भवितुं नार्हति, पदे वृत्तितानियामकेन स्वरूपसम्बन्धेन स्थिता अपि पदार्थे तु वृत्तिताऽनियामकेन नियामकतासम्बन्धेन तस्याः स्थितत्वात्।
भट्टनागेशमते पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः, तस्याः शक्तेः नाम वाच्यवाचकभावोऽस्ति। अस्याः शक्तेः बोधकः तादात्म्यसम्बन्धः, तादात्म्यस्य च इतरेतराध्यासो वर्त्तते। पदार्थनिरूपिततादात्म्यवत् पदम्, पदनिरूपिततादात्म्यवान् अर्थः इति व्यवहारे प्रसिद्धत्वात् तादात्म्यस्य द्विष्ठत्वात् सम्बन्धत्वमुपपन्नम्। अत्र तादात्म्यस्य निरूपकत्वेन विवक्षितोऽर्थः शक्यः, आश्रयत्वेन च विवक्षितः शब्दः शक्तः इत्युच्यते। वस्तुतो बौद्ध एवार्थः शक्यः, पदमपि स्फोटात्मकं प्रसिद्धम्, तयोस्तादात्म्यम्। इयञ्च शक्तिः त्रिविधा - रूढिशक्तिः, योगशक्तिः, योगरूढिशक्तिश्च। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययार्थबोधकत्वासमानाधिकरणा या किञ्चिदर्थनिरूपिता शक्तिः सा रूढिरित्युच्यते। यथा - मणिनूपुरशब्दौ। योगशक्तिः - अवयवार्थमात्रबोधकपदे शक्तिः योगः। यथा पाचक इत्यादौ। योगरूढिशक्तिः23 - यत्रावयवशक्तिसमानाधिकरणा च समुदायशक्तिस्तत्र योगरूढिशक्तिः। यथा पङ्कजादिपदे। नानार्थकशब्देषु वाच्यवाचकभावरूपा नाना शक्तिः भवति, सा संयोगविप्रयोगादिभिः शक्तिनियामकैः क्वचित् एकत्र अर्थे निश्चीयते। ते शक्तिनियामकास्तु - संयोगः, विप्रयोगः, साहचर्य्यं, विरोधिता, अर्थः, प्रकरणं, लिङ्गं, अन्यस्य शब्दस्य सन्निधिः, सामर्थ्यम्, औचिती, देशः, कालः, व्यक्तिः, स्वरादयश्च।
सन्दर्भाः 1. 'अत इञ्' (4-1-95) इत्यनेन अपत्यार्थे इञ्प्रत्यये दाक्षिरिति। पा. अ., पृ. सं.- 31, मन्त्रीरामलालकपूरट्रस्ट, सोनीपत, सप्तदशसंस्करणम्, इवे प्रतिकृतौ' (5-3-96) इत्यनेन कन्। पा. अ. पृ. सं.- 51, तदेव परमलघुमञ्जूषा, पृ. सं.- 186, हंसाप्रकाशनम्, जयपुरम्, प्रथमसंस्करणम्।

पौराणिक साहित्यम् सर्वेषाम् अचिन्त्यतत्त्वानां नवरूपायनं भवति

पौराणिकसाहित्यम् सर्वेषाम् अचिन्त्यतत्त्वानां नवरूपायनं भवति। अस्मिन् साहित्ये धर्मदर्शनसमाजार्थनीतिराजनीतिविज्ञानेतिहासभूगोलादयः विषयाः नवरूपेण सन्ति। उच्यते - 'पुरा नवं भवति इति पुराणम्।' अष्टादश उपपुराणेषु कल्किपुराणम् एकतमम्। पुराणेऽस्मिन् जीवस्य मोक्षलाभस्य विषयः सुष्ठुरूपेण वर्णितः। अन्यत् पुराणवत् पुराणमिदं जीवस्य मुक्तिं स्वीकरोति। मूलतः जीवः अविद्यावशात् पुनः-पुनः जन्ममरणचक्रम् आगच्छति गच्छति च। संसारपाशेन आच्छाद्य बहुविधं दुःखं सहते। केवलं कल्किपुराणस्य मार्गेण जीवः गमनकृते सति अपि तद्दुःखम् अनायासेन निराकृतं भवति। तस्मात् अस्मिन् पुराणे मोक्षलाभस्य उपायरूपेण विप्रपूजा, भगवतः कल्केः अर्चनम्, पादवन्दनम्, स्तुतिकीर्तनम्, तीर्थस्नानम्, दानम्, व्रतपालनम्, साधुसङ्गलाभादयः विषयाः उल्लिखिताः भवन्ति। भवार्णवम् अतिक्रमनार्थं एतानि मार्गाणि अपरिहार्याणि। अस्मिन् विषयसन्दर्भे स्वचिन्तनं मया उपस्थाप्यते। मुक्तेः संज्ञा मुक्तिशब्दस्य पर्यायवाचकशब्दः भवति मोक्षः। यदा जीवः भोगासक्तिसम्पन्नं जड़देहं त्यक्तवा आत्मस्वरूपं जानाति तदा तस्य मुक्तिर्भवति। उच्यते भागवतपुराणे- 'मुक्तिर्हित्वा अन्यथा रूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः।'2 अपि च निरालम्व-उपनषिदि कथ्यते - 'नित्यानित्यवास्तविचारादनित्यसंसारसमस्त-संङ्कल्पक्षयो मोक्षः।' अर्थात् यदा वस्तुविचारेण नित्यं वस्तुनिर्णितं भवति तदा अनित्यसंसारस्य समुदायसंकल्पस्य विनाशो भवति। सर्वसंकल्पनाशात् जीवस्य मुक्तिर्भवति। पुराणे पञ्चविधा मुक्तयः सन्ति। ताः खलु यथा- सालोक्यमुक्तिः, सामीप्यमुक्तिः, सायुज्यमुक्तिः, सार्ष्टिमुक्तिः, सात्मतामुक्तिश्च। कल्किपुराणे एतादृश्यः मुक्तयः परिलक्ष्यन्ते। अर्चनमाध्यमेन मुक्तिः ये जनाः दशविधयज्ञैः परिसंस्कृताः, ते एव ब्रह्मणः ब्रह्मवादिनश्च। अमी विप्राः यज्ञाध्यनदान तपस्यावेदपाठेन्द्रियसंयमनैः वेदानुसारेण तन्त्रानुसारेण च भक्तिपूर्वकं हरिं प्रीणन्ति। यो हि ब्रह्मणेन ब्रह्मणीगर्भे जायते, गर्भाधानादिभिः दशविधसंस्कारैः संस्कृतो भवति, यश्च त्रिसन्धायां गायत्रीमन्त्रं जपति, पूजां करोति, तेन सह य एव तपस्वी, सत्यवादी, धीरः, धर्मात्मा स हि यथायथभगवद्भक्तः। स भगवतः विष्णोः सन्तोषविधानार्थं तस्य पूजाप्रकरणं जानाति। तद् ज्ञात्वा सदा आनन्दमयरूपेण स्थित्वा स संसारसागरात् आत्मानं रक्षति। कल्किपुराणे प्राप्यते - ब्रह्मण्यां ब्रह्मणाद् यातो गर्भाधानादिसंस्कृतः। सन्ध्यात्रयेण सावित्री-पूजा-जप-परायणः। तपस्वी सत्यवाग्धीरो धर्मात्मा त्राति संसृतिम्। विवष्णवर्च्चनमिदं ज्ञात्वा सदानन्दमयो द्विजः। ये ब्राह्मणाः यज्ञाध्ययनादिसत्कार्यानाम् सम्यग्भावेन पालयित्वा भगवन्तं कल्किं स्तुवन्ति, तपस्या-दानादिकार्यैः तस्य नाम संकीर्त्तयन्ति, तस्य सेवायां नियुक्तं भवन्ति, ते एव ब्रह्मणाः भगवच्छरीरस्वरूपाः तदात्मकाश्च। वस्तुतस्तु ये मानवाः मायाबलेन सृष्टाः, ते सर्वैव भगवतः कल्केः सारभूतांशमात्रम्। तस्मात् सर्वे तच्छरीरं प्रविशन्ति, लीयन्ते वा। ममांश मायया सृष्टा यतो मायया विशन् लये। एवं विधा ब्रह्मणा ये मत्शरीरं मदात्मिका। विप्रपूजामाध्यमेन मुक्तिः ब्रह्मणगणः मृत्तिका-भस्म-चन्दनादिभिः तिलकं दधाति, ललाटदेशतः शिखिनं यावत् धर्मकर्मणः अङ्गस्वरूपोज्ज्वलं त्रिपुण्ड्रधारणं करोति। एतद् त्रिपुण्ड्रमिदं ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वराणाम् आवासस्थलम्। अतः तद्दर्शनेन सर्वं पापं सपदि विनश्यति। किञ्च स्वर्गं ब्रह्मणानां करायत्तम्। किमर्थं मन्तव्यमिदं सङ्गच्छते? एतद्विषये पुराणकारः न मौनव्रतम् अवलम्बते। तदुत्तरे तेनोच्यते यद् ब्रह्मणगणस्य वाक्ये वेदः, हस्ते हव्यम्, गात्रे समुदायस्तीर्थं धर्मानुरागश्च, नाभौ त्रिगुणा प्रकृतिः सदा राजते। अपि च सावित्री तस्य कण्ठहारस्वरूपा, अन्तःकरणं तस्य ब्रह्मस्वरूपम्, अनेन वक्षःस्थले धर्म एव सदा पदं करोति। मूलतः भूसुरः भवति ब्रह्मणगणः। अतः ब्रह्मणगणस्य अर्च्चनं सम्मानञ्च सर्वेषां कर्त्तव्यम्। कुतः ते गार्हस्थाश्रमे अवस्थित्यापिभगवद्धर्मं प्रचारितवन्तः। यः खलु ब्रह्मणगणस्य महाभाग्यविषयोऽयं शृणोति, स हि सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यते। तेन सह स कलिदोषात् सदा मुक्तिं लभते। तदर्थं तस्य हृदि किमपि भयं न तिष्ठति। उक्तञ्च कल्किपुराणे - महाभाग्यं ब्रह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम्। कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्वतो भयात्। दर्शनमाध्यमेन मुक्तिः यो पुण्यात्मा भगवत्याः पद्मायाः बाहुलताभ्यां वद्धञ्च तस्याः वदनामृतं पास्यति, तस्य स्वर्गलाभार्थं तपस्या-जपदानादिधर्मानुष्ठानानां किमपि प्रयोजनं नास्ति। यो अलौकिकक्षमतासम्पन्नपद्मायाः अलक-तिलकसंयुक्तचञ्चल-कुण्डलमण्डित-विलोललोचनालंकृतम् वदनसुधाकरं द्रक्ष्यति, तस्यापि पुनर्जन्म न भविष्यति। तस्मात् मुमुक्षुजनस्य तद्दर्शनलालसां सदा कर्त्तव्यम्। अत्र उल्लिख्यते - तिलकालकसंमिश्रं लोलकुण्डलमण्डितम्। लोलक्षणोल्लसद्वक्त्रं पश्यतां न पुनर्भवः। क्रियायोगमाध्यमेन मुक्तिः अर्च्चनविषये साधु वर्णनमत्र प्राप्यते। यथा प्रत्यहं प्रातः निस्नातः साधकः नित्यकर्माणि परिसमाप्य च शुचिस्निग्धः सन् आचमनार्थं जलं स्प्रक्ष्यति। तदनन्तरं स्वीयासने उपवेक्ष्यति। तदा केशवकृत्यादिन्यासेन तन्मयीभूत्वा स्वात्मानं विष्णुमयं मत्वा आसनं ग्रहिष्यति। अथ मूलमन्त्रं जप्त्वा पाद्यार्घ्याचमनीयभूषणाद्युपचारैः अर्चयिष्यति। तत्काल हृत्पद्मे भक्तः प्रसन्नवदनम् अभीष्टफलदायकं तद्देवं श्रीचरणकमलम् आरभ्य केशादि यावत् हृदये ध्यात्वा 'ॐ नमो नारायणाय स्वाहा' -इत्यादि मन्त्रः अवश्यमेव पठिष्यति। अनन्तरम् - योगेन सिद्धबिबुधैः परिभाव्यमानं लक्ष्म्यालयं तुलसिकाचित् भक्तभृङ्गम्। प्रोत्तुङ्गरक्तनखराङ्गुलिपत्राचित्रं गङ्गारसं हरिपद्माम्बुजमाश्रयेऽहम्। स्तुतिरियम् अवश्यमेव पठेत्। पाठकाले भक्तजनस्य भगवतः विष्णोः चरणकमलादिसौष्ठवाङ्गविशिष्टं सर्वाङ्गसुन्दरम् अपूर्वविग्रहं मनसि नित्यं ध्यात्वा स्तुतिं कुर्य्यात्। ये जनाः भक्तिसहकारेण विष्णोः आद्यमनोहररियं एकाग्रचित्ते ध्यात्वा षोड़शश्लोकरूपपुष्पैः स्तुवन्ति, प्रणामपूर्वकं पूजयन्ति वा, ते एव विधिज्ञजनाः शुद्धाः मुक्ताश्च सन्तः ब्रह्मानन्दं आस्वदन्ते। पुराणेऽस्मिन् उक्तम् - ये भक्ताद्यां ध्यायमानां मनोज्ञां व्यक्तिं विष्णोः षोड़शश्लोकपुष्पैः। स्तुत्वा नत्वा पूजयित्वा विधिज्ञाः शुद्धा मुक्ता ब्रह्मसौख्यं प्रयान्ति।।8 पद्मया कथितमिदं स्तोत्रम् अतीव पवित्रम्, धन्यम्, यशस्करम्, आयुष्यम्, परमस्वस्त्ययनमूलकम्। तद् पाठकृते सति परलोके इहलोके च धर्मार्थकाममोक्षनामकचतुवर्गानाम् पाठकः लब्धुं शक्नोति।अतः मन्त्रज्ञसाधकस्य अनेन प्रकारेण जगदीश्वरं विष्णुं पूर्णात्माज्ञानं कृत्वा आचरणात् केशदामं यावत् भक्तिपूर्णहृदये ध्यात्वा मूलमन्त्रं जपेत्।

भाजपादलस्य डॉवीके सिंहः विजय गौरवं आप्तवान्

प्रयागराजः। वार्ताहरः। अद्य निर्वाचन प्रक्रियान्तर्गते प्रयागराजस्य जिला पंचायत अध्यक्षपदाय सम्पन्ने मतदान कार्यक्रमे प्रतिस्पर्धात्मके वातावरणे अन्ततः भाजपा दलस्य अधिकृतः प्रत्याशी डॉवीके सिंहः स्व विपक्षीं सपा प्रत्याशीं मालती यादवं 18 मतैः पराजित्य विजय गौरवं आप्तवान। अस्मिन् निर्वाचने डॉवीके सिंहः 51 मताः, मालती यादवश्च 33 मताः प्राप्तवन्तौ। जिला पंचायत परिसरे भाजपादले उल्लासमयं वातावरणं परिव्याप्तम्।

छायाकारः सौरभ कुमार

च्युतिर्लग्नाज्ज्ञेया हिबुकगृहतो वृद्धिरुदिताप्रवासः, स्यान्मध्याद्भवति विनिवृत्तिः स्मरगृहात्

स्त्रिया अथवा पुरुषेन स्वजनसमुदायं परित्यज्य अन्यस्थाने प्रस्थानं क्रियते, किञ्चित् कालं यावत् तयोः सङ्केतः न लभ्यते, पत्रमपि नागच्छेत् तर्हि गृहजनाः अतीव दुःखिता भवेयुः। तदा चिन्तामग्नाः ते ज्योतिषसमीपं गत्वा तेषां नाम पलायितजनानां क्षेमवार्तां पृच्छन्ति। एवंरूपप्रश्नः आगमनप्रश्नः इत्युच्यते। एतस्मिन् विषये पण्डितरुद्रमणिः प्रश्नशिरोमणिग्रन्थे एवमकथयत्-तनुपतिस्तनुतुर्यगतेन चेन्मुत्थसिलं विदधाति तथांगपः। कुरिल केन्द्रेगत स्तनुमीक्षते स सुखमेति तदा पथिको ध्रुवम्। अर्थात् लग्नेशः यदि लग्नस्य अथवा चतुर्थग्रहेण सह इत्थसालं करोति अथवा वक्रीलग्नेशः केन्द्रे स्थित्वा लग्नं पश्यति तर्हि पथिकः सुखपूर्वकरूपेण आगच्छेत्। अस्मिन् श्लोके केन्द्रस्थानम् अतिमुख्यमिति मन्यन्ते। अस्य विवरणम् आचार्यवराहमिहिरः एवमवदत् - लग्नात् च्युतिः, चतुर्थभावात् बुद्धिः दशमभावात् प्रवास एवं सप्तमभावात् निवृत्तेः विचारः करणीयः। प्रश्नसमये एतेषु भावेषु स्थितग्रहाणामनुसारेण समस्त शुभाशुभफलं वक्तव्यम्। चतुर्थभावे शुभग्रहस्थिते प्रवासी स्वगृहम् आगतवानिति वक्तव्यम् -

च्युतिर्लग्नाज्ज्ञेया हिबुकगृहतो वृद्धिरुदिताप्रवासः
स्यान्मध्याद्भवति विनिवृत्तिः स्मरगृहात्।
गृहैरेतत्प्रश्नोदयसमयगैवच्यिमखिलं प्रविष्टः
स्वं गेहं हिबुकगृहगे प्रोषितपुमान्।

अस्मिन् श्लोके लग्नभावात् च्युतेः विचारः कथितः। अर्थात् अधिकार-त्याग-पदहानि-स्थानान्तरण-वर्षागमन एवं बन्धविमोचनम् इत्यादयः प्रश्नच्युतेः मूलकानि भवन्ति। चतुर्थस्थाने बुद्धेः विचारः उक्तोऽस्ति। अर्थात् पदवृद्धिः-अधिकारवृद्धिः-धनवृद्धिः-यशोवृद्धिः एवं न्यायस्थानम् अथवा मित्रं वा दम्पतिलाभाः इत्यादयः वृद्धिमूलकप्रश्नाः भवन्ति। दशमभावात् प्रवासविचारः करणीयः अर्थात् यात्रा, विदेशगमन, यात्रायां सुख.दुःख एवं लाभ-हानि इत्यादयः प्रश्नाः प्रवासमूलकाः भवन्ति। सप्तमभावात् निवृत्तेः विचारः करणीयः। अर्थात् यात्रातः पुनरागमनं, रोगान्मुक्तिः, मृत्यु-कष्टनिवृत्तिः तथा तस्करित अपगतवस्तुप्रापणम् इत्यादयः प्रश्नाः निवृत्तिमूलकाः भवन्ति। एवंरूपेण तस्य ग्रन्थस्य व्याख्याकारः ''डॉ. शुकदेवचतुर्वेदी'' कथयति -

तनुधनसहजस्थाः सर्वखेटा यदि स्युस्तदुपथिक उपैति स्युर्यदा तत्र सौम्याः। हृतगतनरवस्त्वाप्तिर्यदा जीवशुक्रौ द्रुततरमुपयात्येव स्वदेशे हि पान्थः।

अर्थात् लग्नात् द्वितीये, तृतीयभावेषु सर्वग्रहाः स्थिताः चेत् पथिकाः आगमिष्यन्ति। यद्युक्तभावेषु केवलं शुभग्रह एव भवेत्तर्हि नष्टवस्तुनः प्राप्तिः तथा अपगतवस्तुनः आगमनं भवेत्। यदि केवलं बृहस्पतिशुक्रौ एव पूर्वोक्तभावेषु स्थितौ तर्हि पथिकोऽतिशीघ्रं स्वगृहं प्राप्स्यतीति वक्तव्यम्। परन्तु अस्मिन् श्लोके लग्नात् द्वितीये, तृतीयभावेषु प्रवासीजनागमनाय सर्वेषां ग्रहाणां स्थितिः अनिवार्या नास्तीति अस्माकं विचारः भवति। परन्तु अस्माभिः ज्ञायते यत् लग्नात् द्वितीये, तृतीयभावेषु त्रिचतुर्ग्रहाः स्थिता चेदपि प्रवासस्य आगमनसूचना लभत्येव। यदि सर्वग्रहाणां स्थित्यर्थमङ्गीक्रियते तर्हि श्लोकस्य शेषभागः विरुद्धार्थक एव भवेत्। पण्डितरुद्रमणिः स्पष्टयति यत् लग्नस्य द्वितीये, तृतीयभावेषु केवलबृहस्पतिशुक्रस्थितिरेव यात्राकरणजनान् गृहे स्थापयति नाम नैवगमयतीत्यर्थः। एतेषु स्थानेषु शुभग्रह स्थितश्चेत् नष्टवस्तुनः प्राप्तिः तथा पलायितस्य आगमनं सम्भाव्यते। बादरायणः कथयति यत् लग्नात् द्वितीय-तृतीयभावेषु ग्रहस्थितश्चेदपि यात्री पुनरागमनशीलो भवेत्। केचन ग्रहाः सन्त्यपि शीघ्रगमनमेव सम्भाव्यते।

लग्नाद् द्वितीयभवनं तृतीयं वा ग्रहेण संयुक्तम्।
दूरगतस्यागमनं प्रवृत्तिमथवा विनिर्दिशति।

बादरायणमतानुसारेण लग्नात् द्वितीयतृतीयभावेषु स्थितः ग्रहः अर्थात् पाप अथवा शुभग्रहश्चेत् प्रवासजनागमनसूचना दीयते। वराहमिहिरमतानुसारेण एवं भवति - लग्नतः सहजपुत्रवित्तगा दूरगागमनशंसितो ग्रहाः। नष्टलम्भनकराः शुभग्रहाः शीघ्रमागमकरौ तु मन्त्रिणौ। लग्नात् तृतीये, पञ्चमे एवं द्वितीयस्थानेषु ग्रहस्थिते तर्हि प्रवासी जनागमनमभि लक्ष्यते। एतेषु स्थानेषु स्थित शुभग्रहः नष्टप्रदार्थस्य लाभं करोति तथैव शुक्रश्चेत् शीघ्रागमनं भवेत्। अस्य श्लोकस्य व्याख्याकरणसमये ''डॉ. शुकदेवचतुर्वेदीमहाभागः'' कथयति यत् - एतेषु स्थानेषु शुभग्रहभवेत्तर्हि गृहात् पलायिताः, अदृश्यजाताः जीवाः गृहं शीघ्रमागमिष्यन्ति। निर्जीवपदार्थाः अस्मिन् योगे नैव लभ्यन्ते एव। तेषां सर्वानुसारेण एतेषु योगेषु कुटुम्बस्य, भ्रातुः, बन्धु एवं सन्तानस्य प्रीतिकारणेन व्यक्तिः स्वदेशानयनप्रभावशालीं भूमिकां पोषयति। आर्यासप्ततिग्रन्थे एवं कथितम् -

दुश्चिक्यधनसमेतौ गुरुशुक्रावागमं न्नृणाम्।
बन्धूपगतावेतौ गृहप्रवेशं क्षणात्कुरुतः।

प्रश्नलग्नात् तृतीये तथा द्वितीयभावेषु गुरुशुक्रौ भवेताम् तदा परदेशीजनागमनं सम्पद्यते। यदि गुरुशुक्रौ चतुर्थभावे स्थितौ तर्हि परदेशीजनाः अतिशीघ्रमेव गृहं प्राप्स्यन्तीति वक्तव्यम्। पण्डितरुद्रमणिः लग्नात् द्वितीयतृतीयभावविषये कथयति। परन्तु अन्याचार्याः द्वितीय-तृतीयभावविषये वदन्नपि लग्नं ते नैव अङ्गीक्रियन्ते। केचन द्वितीयतृतीयाभ्यां सह पञ्चमभावमपि अस्मिन् योगे स्वीकुर्वन्ति। परन्तु दैवज्ञजीवनाथस्य मतं तु अन्यथा वर्तते -

जीवो वा भार्गवो वाऽपि चन्द्रो वा सुखवेश्मनि।
पथिकं गृहमायान्तं जानीयात् प्रश्नवित्तदा।।7

चतुर्थभावे स्थितः सौम्यग्रहः शीघ्रमेव प्रवासीजनागमनसूचनां ददाति। गमनसम्बन्धप्रश्ने अस्य फलं विपरीतं भवेत्। अर्थात् यात्रीजनस्य अन्यत्रप्रस्थानं नैव सम्भवेत्। किन्तु प्रश्नसिन्धुकारस्य मतमेवं वर्तते - लग्नस्य पार्श्वोपतौ विधोर्वा स्मरस्य वा सौम्यखगौ खगौ वा। एकत्र योगेऽपि गतौ न वेति प्रस्थातुकामो न खलु प्रयाति। लग्नात् चन्द्रः सप्तमभावादद्वितीये तथैव द्वादशस्थाने द्वौ शुभग्रहौ स्थितौ तावपि नान्यग्रहैः युक्तौ चेत् यात्राकामुको जनः यात्रा नैव कर्तुं समर्थो भवेत्। यदि पूर्वोक्तस्थाने गुरुः तथा शुक्रः स्थितस्तर्हि प्रवासी शीघ्रमेवगृहमागमिष्यति। उक्तस्थानेषु अन्यग्रहस्थितश्चेत् प्रवासी दूरदेशं गमिष्यति। परन्तु प्रश्नमार्गग्रन्थे विरुद्धरूपेण उक्तमस्ति यथा -

आरूढे चरभे चतुर्थमृतिगाः सोम्यागृहस्यागमं कुर्वन्त्यर्थसहोत्थगा अपि पुनः प्रस्थाय मार्गागतम्। कर्मेशो विनिवर्तयेन्नवमगो वक्री ततः प्रोषितं मार्गस्थं तमुदीरयेत् द्विष उपेत्यावस्थिते लग्नये।

अर्थ (द्वितीयभाव), सहोत्थ (तृतीयभाव) एतयोः यदि शुभग्रहश्चेत् प्रोषितव्यक्तिः मध्ये मार्गे आगत्य पुनर्गच्छतीति वक्तव्यम् भवति। कश्चिद्ग्रहः सप्तमगोऽरिगो वा केन्द्रे गुरुश्चागमनं करोति। त्रिकोणगो ज्ञो यदि वा भृगुः स्यात्पांथागमश्चेद्धिमगुर्मृतिस्थः।

उत्कलेषु संस्कृतचर्च्चा

सुरमुखरसभोक्त्रे भोगमोक्ष्यैकदात्रे
नवनिधिगुणधात्रे स्वात्मविज्ञानगोप्त्रे ।
सरलमधुरवक्त्रे लोककल्याणकर्त्रे
विपुलसुखविधात्रे संस्कृताय प्रणामः

उत्कलीयाः संस्कृतप्रियाः । संस्कृतं सार्वभौमिकम् । अमरभाषा-समुज्ज्वलं संस्कृतं न कस्यापि विशिष्ट-जातेरुपकारकं नापि सांप्रदायिकत्वेन परिचितम् , अपितु समेषां मानव-जातीनां मंगलं विधातुं सर्वसमर्थमिति नातिशयोक्तिः । संस्कृतेषु सर्वादौ संगीतशास्त्रं विचार्यते । रसस्वरूपं संगीतम् । यं पीत्वा कृतकृत्यो जायते जनः । भारतीय-संस्कृतौ संगीतस्य स्थानं चरमं परमञ्च । कला-साहित्य-क्षेत्रे संगीतस्य प्राधान्यता दरीदृश्यते । जनजीवने संस्कृतिक्षेत्रे संगीतस्य महती आवश्यकता वर्तते । छन्दोवद्धं पद्यात्मकं लय-तालयुक्तं संगीतं वाद्य-नृत्यादिभिः लोलाय्यि-तम् । उत्कलीय-आर्य-अनार्य-जनजातीनां सर्वेषां संगीतक्षेत्रे अवाधप्रवेशः । ते स्व-स्व भाषामाध्यमेन भावानुकूलं संगीतं रचयन्ति,परिवेषयन्ति च ।

संस्कृतभाषायां संगीतक्षेत्रे महाकवि-जयदेवः सर्वादौ सुपरिचितश्चिरनमस्यः, विश्वप्रसिद्ध उत्कलीयः । तन्निर्मितं गीतगोविन्दं न केवलं श्रीमन्दिरे अपि तु खिलेषु भारतवर्षेषु धर्मग्रन्थरूपेण विवेचितम् । पुरा श्रीजगन्नाथमन्दिरे देवदासी-नृत्यप्रथा प्रचलिता आसीत् । नृत्येन सह संगीतमनिर्वार्यमिति मनसि निधाय महाप्रभोः श्रीजगन्नाथस्य श्रीकृष्णस्वरूपं ध्यायं ध्यायं तन्निर्देशेन च कोमलकान्तपदावलिभिः सुसज्जितं जयदेवो गीतगोविन्दं रचितवान् । पश्चात् परवर्तिनो बद्धपरिकराः कवयः संगीतक्षेत्रे प्रविष्टाः । सफलीभूताश्च । समुत्पन्नेषु कविषु केषांचन नामानि अत्र न विस्मर्तव्यानि ।

कविचन्द्र-राय-दिवाकर-मिश्रेण निर्मितं तत्पृष्ठपोषक-गजपति-पुरुषोत्तमदेव-नाम्ना भणितं दशसर्ग-विशिष्टं 'अभिनव गीतगोविन्दम्' , पञ्चदश-शताब्यां राय-रामानन्देन लिखितं 'जगन्नाथवल्लभ'-नाटकम्, जयदेवाचार्यस्य 'पीयूषलहरी'-एकांकिका, यतीन्द्र-रघुत्तम तीर्थस्य 'मुकुन्दविलास' -महाकाव्यम्, कृष्णदासकृत-'गीतप्रकाशः', नित्यानन्दकविकृत 'शिवलीलामृतम्', तत्कृत-'श्रीकृष्णलीलामृतम्', शतदेव-मिश्रस्य 'मुदितमाधवम्', अनादि-मिश्रस्य 'मणिमाला'-नाटिका-' केलिकल्लोलिनी'- 'रसगोष्ठी' रूपकानि प्रणिधानयोग्यानि भवन्ति । षोडश-शताब्द्यां मोगल-साम्राज्ये सुपरिचित-आकवर-सभापण्डितः संगीतज्ञः कृष्णदास बडजेना महापात्रः 'गीतप्रकाशं' रचितवान् । तस्मिन् समये हलधर मिश्रस्य 'संगीतकल्पलता', हरिचन्दनस्य 'संगीत-मुक्तावली', सप्तदश-शताब्द्यां रघुनाथ रथस्य 'नाट्यमनोरमा' 'संगीतार्णव-चन्द्रिका', नारायण मिश्रस्य 'संगीतसरणिः', कविचन्द्र-पुरुषोत्तम-मिश्रस्य 'तालसर्वस्वः', शार्गंदेवस्य 'संगीतरत्नाकरः', पारलाखेमुण्डिराज-गजपति-जगन्नाथ-नारायणदेवस्य 'संगीतनारायणः', पद्मनाभ-नारायण-देवस्य 'तालसर्वसारसंग्रहः', 'चतुर्दण्डिप्रकाशिका'-'रागचित्रादीनि संगीत-पुस्तकानि रससिक्तानि सन्ति । अष्टादश-शताब्द्यां गोविन्द-कविभूषण-सामन्तरायस्य 'समृद्धमाधव'-नाटकम्, कमल लोचन खड्गरायस्य 'संगीत चिन्तामणिः', 'गीतमुकुन्दम्', व्रजयुवविलासादीनि संगीत-शास्त्राणि च समुद्भवानि । काव्यालंकार-नाटक-एकांकिकादि-क्षेत्रेषु गंजाम-मण्डलाधिप-शेरगड-राज्याधिपति-जनार्दन-प्रोत्साहित-कविना शितिकंठेन द्वादशसर्गविशिष्टं 'गीतसीतावल्लभम्' महाकाव्यं प्रस्तुतम् । द्वादशतताब्द्यां कोणार्क-सूर्य-मन्दिरनिर्मातृ नरसिंह देवस्य सभाकविना विद्याधरेण 'एकावलीनाटिका' विनिर्मिता । विश्वप्रसिद्ध-विश्वनाथ कविराजेन 'साहित्यदर्पणः', 'चन्द्रकला' नाटिका अन्यानि बहुग्रन्थरत्नानि संपादितानि । चण्डिदासेन 'काव्यप्रकाशदीपिका' विनिर्मिता । सान्धि-विग्रहिक-महामहोपाध्याय-सामन्तचन्द्रशेखरेण 'सिद्धान्तदर्पणः' संपादितः । कृष्णानन्द-सान्धिविग्रह-महापात्रेण 'सहृदयानन्द'-महाकाव्यं विरचितम् । राधामोहन बक्सिना 'भारत भ्रमण'-काव्यमकारि । साहित्य क्षेत्रे का-विचन्द्र भुवनेश्वर रथस्य 'लक्षणा परिणयः', वीरबलभद्रपुर शासन निवासिनः मधुसूदन तर्क वाचस्पतेः 'हनुमत्संन्देशः', 'तारा शशांकः', 'मायाशवरी', 'लक्ष्मीशतकं', 'गजशतकं', 'सोमनाथ-शतकानि च प्रसिद्धाः ग्रन्थाः । पुरी-सदाशिव-संस्कृत-संस्थानस्य प्रतिष्ठापकेन अध्यक्ष चरेण आचार्य हरिहर दाशेन च बहुग्रन्थाः विरचिताः । तिगिरिआ-निवासिना भुवनेश्वर-मिश्र-बडपण्डा-महोदयेन 'आनन्द-वृन्दावन-चम्पूः' संकलितः । महामहोपाध्याय सदाशिव मिश्रेण 'चन्दन चम्पूः', 'कल्यापत् धर्मसंग्रहौ' च विरचितौ । सदाशिव-संस्कृत-महाविद्यालय- भूतपूर्वाध्यक्षेण विश्वनाथ-महापात्रेण 'काञ्ची विजयः', 'सरस्वती विलासः', 'सावित्री परिणयः' प्रमुखाः ग्रन्था विलिखिताः । गोपबन्धु विद्याभूषणेन 'रुद्धद्वारः', 'कन्योद-राजवंश चरितम्', 'माठरवंशः' ग्रन्थाः संकलिताः । कविशेखर-आर्त्तत्राण-मिश्रेण 'काशीशदर्पदलनं' प्रस्तूतम् । सुदर्शन-पाठिना 'दीपिका नाठकम्', 'सिंहल विजय नाठकम्', 'करुणा पारिजातः', 'पादुकाविजयः'इत्यादीनि नाटकानि लिखितानि । ब्रह्मपुर-निवासिना अनन्त-त्रिपाठिना 'निबन्धमाला', 'लावण्यवती'- 'वैदेहीश विलासयोः संस्कृतानुवादाश्च ' संपादिताः । पण्डित –प्रबोध-कुमार-मिश्रेण 'मलय दूतम्', 'स्वप्नदूतम्', 'बन्दिन आत्मकथा'दि ग्रन्थाः विरचिताः । एतदतिरिका अर्वाचिनेषु गोपीनाथ-महापात्रस्य 'कालिदास कवितारस-माधुरी', 'जगन्नाथाष्टकम्', 'दीनबन्ध्वष्टकम्', कालिदासाष्टकानि अनुपमानि सन्ति । जगन्नाथ रथस्य 'अनुभूति शतकम्', गोविन्दचन्द्र मिश्रस्य 'जयदेव प्रशस्तिः', हरिहर नन्दस्य 'सिद्धान्त कौमुदी टीका', हरेकृष्ण महतावस्य 'चाणक्य विजयम्', चन्द्रशेखर मिश्रस्य 'जगन्नाथ शतकम्', जयकृष्ण मिश्रस्य 'मातृमुक्ति मुक्तावली', बानाम्बर आचार्यस्य 'केन्दुझर राजानः चरितम्', सीतादेवी खाडंगायाः 'अरण्यरोदनम्', विश्वनाथ वर्मणः 'श्रीवर्म रुक्मिणी परिणयः', राधानाथ रायस्य 'भारती वन्दना', वाउरी बन्धु नन्दस्य 'मनोदूतम्', दयानिधि मिश्रस्य 'सूर्यदूतम्', नीलकंठ वाचस्पतिनः 'गंगाधर चम्पूः', सुदर्शन मिश्रस्य 'सुदर्शनानन्द चम्पूः' , गोपीनाथ दाशस्य 'श्रीदाश पुष्पाञ्जलिः', मदनमोहन करस्य 'ग्रहयाग पद्धतिः', त्रिविक्रम पतिनः 'गोपबन्धु स्मृतिः', जगन्नाथ रथस्य 'नागरिकमुद्बोधनम्', विषकंठ वाचस्पतिनः 'वाणीविलासः', कामाक्षी प्रसाद शर्मणः 'कामाक्षी स्तोत्र रत्नमाला', लडुकेश्वर शतपथिनः 'कालिदास दशकम्', गोपीनाथ रथस्य 'विधिविडम्बनम्', कृष्णचन्द्र आचार्यस्य 'सुकवि महिमा', गुणनिधि त्रिपाठिनः 'पुरुषोत्तम माहात्म्यम्', कुरामणि पाठिशर्मणः 'नियति' पत्रिकायां लिखित-श्लोकाः, गणेश्वर रथस्य 'लिंगराजायतनम्', आनन्द महापात्रस्य 'श्रीराधिका प्रपत्तिः', वासुदेव महापात्रस्य 'सावित्री परिणयम्', रमाकान्त मिश्रस्य 'महात्मागान्धीः', हरेकृष्ण शतपथिनः 'कविशतकम्', 'गंगाजल दूषितम्', वनमालि-विश्वालस्य 'ऋतुपर्णा', 'जिजिविषा', 'विवेकलहरी', 'व्यथा', 'दारुब्रह्म', 'प्रियतमा'-प्रमुखाः ग्रन्थाः, केशव चन्द्र दाशस्य 'प्रणय प्रदीपम्', 'हृदयेश्वरी', 'महातीर्थम्', 'अलका', 'ईशा', 'भिन्न पुलिनम्', 'प्रतिपत', 'निकषा', 'ऋतम्', 'विसर्गः','शशिरेखा', 'ॐशान्तिः', प्रमुखाश्च बहुग्रन्थाः, हरेकृष्ण मेहेरस्य बहव अनुवादित-ग्रन्थाः, प्रदीप्त नन्दस्य 'श्रीक्षेत्रसुधानिधिः', 'श्रीजगन्नाथ दर्शनम्', 'भक्तिनिर्झरिणी', 'शिवाच्चर्न प्रदीपाः' ग्रन्थाः, दिगम्बर महापात्रस्य 'उत्कलोदयः', 'सुरेन्द्र चरित महाकाव्यम्', 'ऋतुचक्रम्', 'भवते रोचते यथा', 'रंगरुचिरम्', 'व्यस्तरागम्' ग्रन्थाः, वैकुण्ठ विहारिनन्दस्य 'शरणागति स्तोत्रम्' महामहोपाध्याय-पण्डित-गोविन्द चन्द्र मिश्रस्य 'श्रीसारला शतकं', 'वैजयन्ती शतकं', 'प्रसेन विजय चम्पूः', 'श्रीराम लीलामृतम्', 'वदनचन्द्र-प्रकाशिका'दयो ग्रन्थाः, प्रमोद चन्द्र मिश्रस्य 'उत्कलगौरवम्', 'अन्योक्ति पञ्चाशिका', 'मूर्खशतकं', 'व्योमयान शतकं', 'चन्द्रदूतम्', चान्यानि काव्यरत्नानि च सन्ति । उपर्युक्ताः संस्कृतज्ञाः उत्कलेषु शास्त्रिय-काव्य-संगीत-नाटक-अलंकार-गान्धर्व-एकांकिका-अभिनय-कला-संस्कृति-साहित्यादि-क्षेत्रेषु प्रशंसनीया भवन्ति ।

वैदिकक्षेत्रे अथर्व वेदस्य 'पैपल्लाद शाखा' उत्कलेषु संगृहीता । भौम-सोमवंश-राजत्वसमये मुरारिकविना 'अनर्घ राघव'-नाटकं प्रणीतम् । आचार्य-शतानन्देन 'भास्वती' प्रकाशिता । तदतिरिक्तौ तेन 'शतानन्द रत्नमाला', 'शतानन्द संग्रहः'-नामकौ गन्थौ विरचितौ । पुरुषोत्तमदेवस्य राजनि वैष्णवधमी विस्तारितः । अस्मिन् समये धर्म-प्रचार-क्षेत्रे श्रीधरस्वामी, रघुत्तम तीर्थः, आनन्दगिरिः, राय रामानन्द-प्रमुखाः उत्कलीयाः वरेण्या-वैष्णवाः स्व स्व कार्याणि संपादितवन्तः ।

तक्षशिलायाः प्रधानाचायी माध्यमिकवादि-बौद्धनेता नागार्जुनोऽपि उत्कलीयः इति ऐतिहासिका निरूपयन्ति । पुरीमण्डलमण्डितः आर्या सप्तशत्याः लेखको गोवर्धनाचार्यः प्रसिद्धः। तदतिरिक्ताः नीलाम्बर आचार्य-उदयनाचार्य-बलभद्रादयो विद्वांसः उत्कलजननीं कृतार्थीकृतवन्तः । धर्मशास्त्रक्षेत्रेषु गंगवंश-युगीयाः वाजपेयिनः अग्रगण्याः । तेषु भारद्वाजगोत्र-शम्भुकर वाजपेयी प्रसिद्धः । तत्कृतिषु 'अग्निहोत्र होमपद्धतिः', 'अग्निहोत्रहोमः', 'प्रायश्चित पद्धातिः', 'दर्श-पौर्णमासेष्टि पद्धतिः', 'दुर्बलकर्म पद्धतिः', 'निरुढ पशुयाग पद्धतिः', 'स्मार्त्तरत्नावली', प्रमुखाः ग्रन्थाः विश्व- प्रसिद्धाः । 'शम्भुकर पद्धतिः' अस्य महान् धर्मशास्त्रिय-ग्रन्थः । त्रयोदश-शताब्दीय- विद्याकर वाजपेयिना अष्टभागात्मको नित्याचार पद्धतिर्विनिर्मिता । अधुना एसिआटिक् सोसाइट् द्वारा प्रकाशिता च । विद्याकरस्य प्रियशिष्य-रामचन्द्र वाजपेयिना नैमिष्यारण्ये बहुकालं संन्यस्य बहुग्रन्थाः विरचिताः ।

महाराज-पुरुषोत्तम-देवेन 'अभिनव गीतगोविन्दम्', 'मुक्तिचिन्तामणिः', 'गोपालार्चनपद्धतिः', 'नाममालिका', 'आनन्दविलासः', 'दशग्रीव वधः', 'जानकी प्रमोदः', 'कुवलयाश्वचरितम्', 'अभिनव वेणीसंहारम्', 'दुगीत्सवः', 'भुवनेश्वरी पूजा', एवमन्ये ग्रन्थाः विरचिताः । विंशति-सर्गात्मकं 'दशग्रीव वध'-नाटकं कवीन्द्र-मार्कण्डेयस्य कृतिरिति केचन मन्यन्ते । तेन पुरुषोत्तमदेवस्य नाम्ना भणितम् । पञ्चदश-शतकस्य मुकुन्ददेवस्य सभापण्डितेन कृष्णदास-बडजेना-महापात्रेण 'गीतप्रकाशकः' ग्रन्थो विरचितः । पुरुषोत्तम-मिश्रेण 'नीलाद्रिनाथ-शतकम्', नैषधचरित टीका-प्रसूतं 'भागवत महाकाव्यम्' , 'रामचन्द्रादय काव्यम्', संगीतनारायणादीनि बहुशास्त्राणि विरचितानि । अष्टादश-शताब्दि-मण्डित-पण्डित-कौण्डिन्य-गोत्रिय-रघुनाथ-दाशेन बहुग्रन्थाः संकलिताः । तेषु 'भट्टीकाव्य-टीका', 'साहित्य-भूषणम्', 'वृत्तावलिः', 'कालनिणय्यः', 'श्राद्धनिणय्यः', 'उत्पात तरंगिणी', 'न्याय रत्नावलिः', 'रघुवंश टीका', 'अमरकोशटीका', 'काव्यप्रकाश टीका', 'शिशुपालवध टीका', 'वनदुर्गा पूजा', 'बर्द्धमान प्रकाशः', 'कारक निणय्यः', 'वैद्य कल्पलता', 'सार सिद्धान्त संग्रहा'ख्याः व्याकरणग्रन्थाश्च प्रसिद्धाः वर्तन्ते । हरेकृष्णपुर शासन-निवासिना गदाधर-राजगुरुणा 'गदाधरपद्धतिः' संपादिता । अष्टादशाध्यायविशिष्टोऽयं ग्रन्थः संप्रति अष्टाध्यायविशिष्टतया उपलभ्यते ।

नाटकक्षेत्रे भट्टनारायणः श्रेष्ठनाटककारः । तेन 'वेणीसंहार'-नाटकं विलिखितम् । राज्ञः कपिलेश्वरस्य 'परशुराम विजयः', नारायणानन्दस्य 'श्रीरामचन्द्रानन्दम्', जीवदेव-पुत्रस्य द्वितीय जयदेवस्य 'पीयूष लहरी नाटिका', 'वैष्णवामृत नाटकम्', च प्रमुखानि सन्ति ।

अभिधान-क्षेत्रे पुरुषोत्तमदेवस्य 'त्रिकाण्ड शेषः', 'हारावली', मेदिनीकरस्य 'मेदिनी' कोशाः श्रेष्ठाः।

व्याकरण-क्षेत्रे मार्कण्डेय मिश्रस्य 'प्राकृत सर्वस्वः', जुमरस्य 'जुमर व्याकरणम्', रामभद्रस्य 'सिद्धान्त चन्द्रिका', अनुभूति स्वरूपाचार्यस्य 'सारस्वत व्याकरणम्', 'प्रबोध चन्द्रिका'दीनि दृष्टिपथे विलसन्ति ।

तन्त्रग्रन्थेषु 'उड्डियान तन्त्रम्' 'उडभास्वर तन्त्रम्' 'उड्डिश' तन्त्राणि च उत्कलेषु विनिर्मितानि । अन्येषु तन्त्रग्रन्थेषु गोदावर मिश्रस्य 'यन्त्र चिन्तामणिः', 'शारदाच्चर्न पद्धतिः', पुरुषोत्तमदेवस्य 'भुवनेश्वरी पल्लवः', 'प्राकृत चण्डी', विद्याधर बाजपेयिनः 'शक्ति प्रतिमा प्रतिष्ठा', वर्द्धन महापात्रस्य 'दुगीत्सव चन्द्रिका', वासुदेव रथस्य 'भुवनेश्वरी प्रकाशः',लक्षेश्वर रथस्य 'ज्ञानावली' तन्त्राणि च स्मर्तव्यानि ।

दर्शनक्षेत्रेऽपि उत्कलीया धुरन्धरा आसन् । ज्ञानसिद्धेः कर्ता इन्द्रभूतिः, बौद्ध-दार्शनिको धर्मकीर्त्तिः, नागार्जुनादयश्च उत्कलीय- सन्तानाः आसन् । श्रीधरस्वामिनः 'गीता-भागवत टीके' प्रसिद्धे । वालेश्वर-रेमुणा-भूमिगौरवस्य बलदेव विद्याभूषणस्य ब्रह्मसूत्रोपरि 'गोविन्दभाष्यम्' प्रसिद्धम् । एतदतिरिक्तं तेन 'ऐश्वर्यकादम्बिनी', 'प्रमेय रत्नावली', 'लघुभागवतामृतम्', 'काव्यकौस्तुभः', 'विष्णुसहस्रनाम भाष्यम्', 'सिद्धान्तरत्नम्', 'भगवद्गीताभाष्यम्', वेदान्त स्यमन्तकादयः बहुग्रन्थाः विरचिताः । जगन्नाथ रथस्य 'जैनदर्शनम्', लोकनाथ शास्त्रिणः 'सिद्धान्त मुक्तावली टीका', दामोदर महापात्रस्य 'सर्वदर्शन कौमुदी', 'योगतत्त्व वारिधिः', प्रो0नीलकंठ-पतेः 'सामान्य-दर्शनम्', 'दर्शनेषु तत्त्वचतुष्टयम्', शिवाच्चर्नपद्धत्यादयो ग्रन्था अनुपमाः । प्रो0 प्यारीमोहन पट्टनायकस्य 'न्याय परिभाषा', 'न्यायसूत्र वात्स्यायन भाष्यस्य रैखिक प्रतिनिरूपणम्', 'वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य रैखिक प्रतिनिरूपणम्', 'मीमांसा परिभाषायाः रैखिक प्रतिनिरूपणम्', 'सांख्यकारिकायाः रैखिक प्रतिनिरूपणम्', 'वेदान्तसारस्य रैखिक प्रतिनिरूपणम्' इत्यादयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः रेखाचित्रपरकाः सन्ति । प्रो0 प्रलय कुमार नन्दस्य 'योगलक्षण-विमर्शः', 'अक्षपादीय-कणादीय-दर्शनयोः जातिस्वरूपविमर्शः' इति द्वौ ग्रन्थौ प्रसिद्धौ ।

गवेषणाक्षेत्रे डः सत्यनारायण राजगुरुः, केदार नाथ महापात्रः, ऐतिहासिको विनायक मिश्रः, पण्डित नीलकंठ दाशः, कृष्णचन्द्र राजगुरुः, अध्यापक-भगवान-पण्डादयः उत्कलीय-विद्वांसः अग्रगण्याः राजन्ते । केचन ऐतिहासिकाः कालिदास-दिङ्नागौ, उत्कलीयौ इति समामनन्ति, तन्मृग्यम् । अन्ततो गत्वा संस्कृतं प्रति उत्कलीयानां अवदानं चिरस्मरणीयं न विस्मरणीयमित्युक्त्वा लेखं समापयामि । अलमतिविस्तरेण । जयतु संस्कृतम् । जयतु उत्कलम् । जयतु भारतम् ।

नन्दप्रदीप्तकुमारः

रम्या रामायणी कथा

मर्यादा पुरुषोत्तम श्री राम की जीवन गाथा
॥श्री राम कथा॥

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे।
रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः॥

तदन्तरं श्रीहनुमान् महाभागः विप्ररूपमवधार्य तत्र गतस्तथा शीशं नत्वा पृष्टवान्- हे रूपवन्तौ ! भवन्तौ कौ स्तः क्षत्रियरूपाभ्यां निर्भयं भूत्वा विचरन्तौ स्तः। अत्र भूमिरतिकठोरा वर्तते किन्तु तदपि भवन्तौ पादत्राणविहीनाभ्यां कोमलपदाभ्यां कस्मात्कारणात् वने समागतवन्तौ स्तः। श्रीहनुमान् श्रीरामं मधुरस्नेहयुक्तवचनेन पृच्छति, श्यामगौरशरीररुपधारिणौ भवन्तौ कौ स्तः। भवद्शरीरसंरचना मृदुला सुन्दरी मनोहारिणी च वर्तते। भवन्तौ नरनारयाणौ च स्तः वा त्रिदेवाः सन्ति, कृपया स्वपरिचयं प्रकाशितं कुरुताम्।
हे दयासिन्धो! क्वचिद् भवान् सच्चिदानन्दघनो जगदाधारः श्रीहरिः त्वस्ति, यः पृथ्वीदेव्याः कष्टं दूरीकर्तुमवतारमधारयत्। श्रीहनुमद्वचनं श्रुत्वा यथा यथा श्रीहनुमान् प्रश्नं कृतवान् तथैव श्रीरामः समाधानं कृतवान्। हे विप्रदेव! आवामयोध्यानरेश महाराजदशरथस्य पुत्रौ स्तः। पित्राज्ञानुसारमत्र वनं समागतवन्तौ स्तः। मम नाम रामो वर्तते तथा अयं मदनुजः श्रीलक्ष्मणो वर्तते। मम भार्या भगवती सीतापि अत्र मया सह आगतवती। किन्तु अत्र वने राक्षसाः मद्भार्याया अपहरणं कृतवन्तः। तामन्वेषणं कुर्वन्तौ आवां भ्रमन्तौ स्तः। हे विप्रवर्य! अहं स्वविषये स्वचरित्रमुक्तवान्। अधुना भवान् स्वपरिचयं वदेयुरिति निवेदये। एतच्छ्रुत्वा श्रीहनुमान् महाभागः श्रीरघुनन्दनस्य चरणकमलयोः सादरं नत्वा कथितवान्। हे भगवन्! भवन्तं ज्ञातुं महात्रुटिः जाता। क्षम्यताम्।

-क्रमशः

आचार्य अरविंद पांडेय

ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडवे तु

एतेषां षण्णां महत्त्वं निरीक्ष्यैव

पाणिनीयशिक्षायां प्रतिपाद्यते यत् - छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते। मुण्डकोपनिषदि परापरयोविद्ययोः वर्णनं समुपलभ्यते। यथा चाह श्रुतिः - 'तस्मै होवाच। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च।। तत्रापरा, ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते।।'6

षण्णां वेदाङ्गानां निर्माणेन भारतीयसाहित्यस्य विकासे एकस्य नवीनस्य युगस्य प्रारम्भो भवति। षट्शास्त्रशब्देनाभिधीयन्ते। तत्र षडङ्गेषु शिक्षाशास्त्रमन्यतमम्। तस्य स्वरूपम् उपयोगश्च विषये प्रबन्धोऽयं विरच्यते। तैत्तिरीयोपनिषदि 'अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः। मात्रा बलम्। साम सन्तानः।

प्रेरणाश्रोत

जगदगुरू शंकराचार्य ज्योतिष्पीठ काशी पीठाधीश्वर ब्र.ली. स्वामी विद्यानंद सरस्वती जी महराज (मौनी जी), शाश्वतानन्द सरस्वती जी महाराज।

संरक्षक मण्डल

योग गुरू स्वामी आनन्द गिरि जी
(बांध स्थित बड़े हनुमान जी)

डॉ भगवत् शरण शुक्ल
प्रोफेसर-व्याकरण विभाग-संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान संकाय
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी

प्रमोद बंसल
निदेशक-महारानी चाय, प्रयागराज

सलाहकार

श्रीमती अनामिका चौधरी
(सदस्य राज्य महिला आयोग)
डा. पुष्पा पाल (एमजीएम हास्पिटल)
- सुनील सराफ
(अवतार केमिस्ट)
-पं. देवेन्द्र प्रसाद त्रिपाठी
-एसो. प्रो. डॉ. मुरली मनोहर द्विवेदी
-डॉ. शम्भुनाथ त्रिपाठी (अंशुल)
-डा. मोरार जी त्रिपाठी
-बृजेन्द्र नन्दन दास
(डायरेक्टर इस्कॉन नेशनल कम्युनिकेशन वाइस प्रेसिडेंट नवदेहली)
-महेश जी कपूर
डा. कृष्णानन्द पाण्डेय
फादर - थॉमस कुमार
उपसम्पादक - विनम्र शुक्ल
विशेषवार्ताहरः
डॉ प्रदीप्त कुमार नंदः

प्रयागराज (इलाहाबाद)

RNI No. : UPSAN/2018/76680

स्वामी मुद्रकः प्रकाशकश्च **आनन्द नारायण शुक्ल** द्वारा रमा प्रिन्टिग प्रेस, 53/25/1,ए बेली रोड, नया कटरा, प्रयागराज से मुद्रित एवं 1286बी/541बी नेहरू नगर मीरापुर, प्रयागराज से प्रकाशित।

मो.-9415633297

संपादक-राकेश शर्मा

सुरभारती-सप्तकम्

ललितं तव चिन्तनकोमलितं
कलितं रसनातटशीतलीतम् ।
वलयीकृतमंगलपुंगवरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् 1

भरलोलितलोचनशान्तिचिरं
चिरचञ्चलनिर्मलधामकलम् ।
कलभाषितकाशितकाव्यपरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् 2

मनसार्चितवाचनसारलितं
निगमागमकारणकारुणिकम् ।
गुणगुम्फितगर्जनगञ्जधरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् ?3

मधुपंकजगुच्छितकेशतलं
तलवाद्यनिनादितसौख्यकरम् ।
करकंकणगर्जितरागपरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् ?4

वचनामृतभास्वरभारभरं
भरणीकृतभारततत्त्वपरम् ।
परमाश्रयदायकयोगकरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् ?5

चिरसुन्दरभूषितभावपरं
परमार्थसरोवरपानकरम् ।
करकुंकुमरंजितमंजुधरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् ?6

भुविभावुकसज्जनभावपरं
हृदि शीतलमञ्जुलशान्तिधरम् ।
मुखपंकजनिर्गतनन्दतरं
सुरभारति हे तव नाम चिरम् ?7

डः प्रदीप्त कुमार नन्दः
ओडिशा, केन्द्रापडा

व्याकरण-चातुर्य्यम्

प्रश्नः- प्रायेण करोना कं हन्तुमिच्छति

उत्तरम्- अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्।

अस्यार्थः- पदं पदं स्थानं स्थानं प्रति इति प्रतिपदम्। प्रतिपदे भवं प्रातिपदिकम्। समग्रस्य विश्वस्य प्रातिपदं परिव्याप्तेयं करोना प्रातिपदिकरूपा भवति। सा जिघांसति-

1. अर्थवन्तम्। धनवन्तं जनमित्यर्थः। भिक्षुका राजपथे शयाना जना दरिद्रा वा न हन्यन्ते अनया प्रायेण, संवादपत्रे दूरदर्शने प्रचारितासु वार्त्तासु तद्विषयकवृत्तान्ताना-मनुपलम्भात्।
2. अधातुम्। रोगप्रतिरोधकशक्ति (Immunity)रहितं जनमित्यर्थः।
3. अप्रत्ययम्। प्रत्ययो नाम विश्वासः। स च आत्मनि ईश्वरे च। ये जनाः संशय्य दूरदर्शनादिषु तिष्ठन्ते, तेषां भीतिमृतानां विश्वास आत्मनि क्षयमेति। का कथा परमात्मनि विश्वासस्य ? ततश्च तादृशं गलितविश्वासं जनमित्यर्थः। तदुक्तम्- अर्थवन्तमधातुञ्चाप्रत्ययं प्रायशो जनम्। प्रातिपदिकरूपैषा करोना वै जिघांसति।।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः।

डः हरेकृष्ण पट्टयोशी सहायकाचार्यः

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेदः। अत एव महर्षिणा सायणाचार्येण कृष्णयजुर्वेदीय भाष्यभूमिकायां परिभाषारूपमिदं पद्यमुपन्यस्तम् - प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते। एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता। 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इति महामानवेन मनुना सम्पूर्णस्य धर्मस्य मूलत्वेन वेदा एवोपन्यस्ताः। यथा- अर्थकामेष्वशक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते। धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः। वेदस्तु महान् निधिर्देशस्य। भारतमातुः प्राणाः खलु वेदाः। स च वेदः शब्दरूपो मन्त्रब्राह्मणात्मकः। तस्य च वेदस्य शब्दरूपस्य अर्थनिर्णयाय पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च ग्रन्थे प्रवृत्ते। ताभ्यामपि धर्म-ब्रह्मपरम्पराभ्यां पूर्वोत्तरमीमांसाभ्यां वेदार्थ निर्णयो न सम्यक्तया निष्पन्न इति हेतोर्वेदस्य षडङ्गानि स्वीकृतानि। तै शब्दरूपैः षडङ्गैर्वेदस्य पदवाक्यात्मकस्य शब्दरूपस्य सकलज्ञानराशेरर्थनिर्णयो भवति। अत एव महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना उक्तम् – 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। वेद एकोऽपि सन् उपाधिभेदेन तु चतुर्विधः ऋग्यजुःसामाथर्वभेदात्। यद्यपि त्रय एव वेदाः अत एव वेदत्रयीति प्रोच्यते। तथापि याज्ञिककर्मभेदेन मन्त्राणां भेदमाश्रित्य चत्वार एव बोध्यम्। स चोपाधिवशाच्चतुर्विधभेदवान् वेदः षडङ्गानि। कानि षडङ्गानि इति जायमानायां जिज्ञासायाम् - शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसा च यः।